

Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Қазақ тіл білімі кафедрасы

ҚР ҰҒА академигі, филология ғылымдарының докторы,
профессор, көрнекті тіл маманы, әдебиет сыншысы,
публицист М.С. Серғалиевтің 85 жылдығына арналған
«МЫРЗАТАЙ СЕРҒАЛИЕВ ЖӘНЕ ФИЛОЛОГИЯ МӘСЕЛЕЛЕРІ»
атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция
МАТЕРИАЛДАРЫ

Астана, 2023

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ
Л.Н. ГУМИЛЕВ АТЫНДАҒЫ ЕУРАЗИЯ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ**

**ҚР ҰҒА академигі, филология ғылымдарының докторы, профессор,
көрнекті тіл маманы, әдебиет сыншысы, публицист М.С. Серғалиевтің
85 жылдығына арналған
«МЫРЗАТАЙ СЕРҒАЛИЕВ ЖӘНЕ ФИЛОЛОГИЯ МӘСЕЛЕЛЕРІ»
атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция
МАТЕРИАЛДАРЫ**

Астана 17 наурыз 2023 жыл

ӘОЖ 80/81
КБЖ 81.2
Қ70

Баспаға Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ғылыми кеңесі ұсынған

Редакция алқасын басқарған: Сыдықов Е.Б.

Редакция алқасы: А.Бейсенбай, Қ.Саркенова, Б. Әбдуәлиұлы (жауапты шығарушы),
Маликов Қ., Кенжалин Қ.К.

ҚР ҰҒА академигі, филология ғылымдарының докторы, профессор, көрнекті тіл маманы, әдебиет сыншысы, публицист М.С. Серғалиевтің 85 жылдығына арналған «МЫРЗАТАЙ СЕРҒАЛИЕВ ЖӘНЕ ФИЛОЛОГИЯ МӘСЕЛЕЛЕРІ» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Астана: Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, 2023. – 345 б.

ISBN 978-601-337841-1

Қазақ тіл білімінің қалыптасуы, дамуы, бүгінгі көтерілген дәреже-биігі – қазақ ғалымдарының ондаған жылдарғы ұжымдық ізденістерінің жемісі. Осы ұжымның ішінде М.Серғалиевтің есімі оқшау аталатын мамандар қатарында тұрады. Ол тіл білімі, публицистика, әдістеме бағытында қатар еңбек етіп, қазақ руханиятында өзіндік із қалдырды. Бүгінде ғалым-ұстаздың қалыптастырған ғылыми мектебі өз жұмысын жалғастыруда, сонымен қатар серғалиевтану ізденістері де басталып келеді. Жинақта жарық көрген ғалымның ғылыми мұрасына арналған зерттеулер – сол жұмыстардың нақты көрсеткіші.

Конференция Мырзатай Серғалиевтің ғылым мұрасын зерделеуге және жалпы филология мәселелеріне арналған. Жинақта отандық зерттеушілермен қатар, түркі тілдес елдер ғалымдарының тіл, әдебиет, тарих, әдістеме салалары бойынша жасаған баяндамалары мен мақалалары жарияланып отыр.

ISBN 978-601-337841-1

ӘОЖ 80/81
КБЖ 81.2

© Қазақ тіл білімі кафедрасы, 2023

стиль алуандығы – шағын ақпараттар радиохабарлардың жанры екендігі – шағын радиохабарлардың жеткізілу ерекшеліктері, міне, мақаладағы ой осылай біртіндеп кеңей береді, оқырманның мақала тақырыбы жайында толық ақпарат алуына мүмкіндік берілген. Әр типтегі сөйлемдер кезектесе отырып, өзіндік бір ырғаққа құрылған. Қыстырма құрылымдардың қатысуы, ойды санамалап беру үлгісі, мысалдарға жүгіне отырып пікірін жазу, т.т. жайттар мәтін мазмұнының публицистикалық иінде баяндалуына негіз болып тұр.

Қорыта келгенде, академик М.Серғалиевтің еңбектерінен өзіндік стильді, мәнерді арнайы қарастыруға болады. Ғылыми публицистика ғалым еңбектеріне тән өзіндік қолтаңбаны айқындайтын, өзгелерден ерекшелендіретін тілдік құбылыс. Ғалымның тұлғалық болмысы еңбектерінің тілдік-мазмұндық тұрғыдан түзілуіне, жекелік сөз саптауына негіз бола отырып, ғылыми шығармашылығының арқауына айналған.

Әдебиеттер тізімі

1. Серғалиев Мырзатай Серғалиұлы: Библиографиялық көрсеткіш // Құрастырғандар: С.Әлісжанов, А.Найманбай. – Астана: Л.Н.Гумилев ат. ЕҰУ, 2002. – 62 бет.
2. Сөз сарасы: Сын мақалалар. – Алматы: Жазушы, 1989. – 200 б.; Өнеге: Естеліктер мен эсселер. – Алматы: Жазушы, 1998. – 208 б.; және т.б.
3. Көркем әдебиет тілі. – Алматы: Мектеп, 1995. – 172 б.
4. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. Изд.4-е, стереотипное. – М.: Едиториал УРСС, 2004.
5. Нұргелді У. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері. ДДА., – Алматы, 2007.
6. Нұрғали Р.Н. Мектебі бар ғалым // Лебіз: ҚР ҰҒА академигі М.С.Серғалиев туралы мақалалар жинағы. – Астана: Нұра-Астана, 2008.

МЫРЗАТАЙ СЕРҒАЛИЕВТІҢ КӨРКЕМ ӘДЕБИЕТ ТІЛІ ТУРАЛЫ ОЙЛАРЫ

*ӘБДУӘЛИҰЛЫ Б.,
Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық
университетінің профессоры, филология
ғылымдарының докторы.
Қазақстан, Астана қ.*

Тіл мәдениеті – сол тілді дүниеге әкелген халықтың мәдениеті. Дүниені тану, оған деген қарым-қатынас пен сол халық өкілдерінің өзара қатынасы тілі арқылы жүзеге асады әрі таңбалаанады. Сондықтан, тіл сапасы неғұрлым бай, неғұрлым икемді болған сайын, оны тұтынушы халықтың мәдениеті де соғұрлым жоғары болып есептеледі. Алайда сол мәдениетті тілді халық шығармашылығының жемісі деп танығанымызбен, ақпараттық мүмкіндігін арттырып, көркемдік бояуын қанықтырып, үздіксіз дем беріп отыратын жекелеген көсемдер мен шешендер екені жасырын емес.

Тіл мәдениеті дамуының екі жағы бар: бірі – практикалық жағы, яғни қолданыстағы мәдени деңгейі, екіншісі – тіл мәдениеті деп аталатын теориялық ізденістер барысы. Тілдің табиғи болмысы мен сипатын сыни көзбен бағамдау, алдағы даму бағыттарын айқындап отыру соңғысының еншісіндегі іс. Екінші сөзбен айтсақ, басты мақсат – мін түзеу. Мін түзеу үшін сын түзеу керек, екеуі түзелсе, тіл де түзеледі.

Тілге деген сұраныс барда, тіл сапасының дамуына қатысты осы талаптар қай заманда да бола береді. Әуеліне көз жібесек, бұрынғылар «Аяғымнан сүріндірсең, сүріндір, жағымнан сүріндірме!» – деп тіл өнерін Жалғыз жаратушыдан сұрайтын асыл тілектерінің қатарына

қосады екен. Бізге жеткен ойлы сөз орамдары, айтылмақ ойға шап-шақ қалыпқа құйылған фразеологизмдер мен мақал мәтелдер халық лабораториясында сынақтан өтіп, мінелген, күзелген, түзелген болатын. Абай өз заманында «сөз түзеу» ісіне баса мән берсе, одан кейінгі кезде Шәкәрім бастаған сол мектептің өкілдері оны ғылыми дәрежеге көтерді, қазір сыни ойлардың теориялық негізі қаланып, тіл ғылымның бір саласына айналып отыр. Бүгінгі ғылымда тіл мәдениетін зерттеп, зерделеген ғалымдардың қатарында ҚР ҰҒА академигі, филология ғылымдарының докторы, профессор, көрнекті тіл маманы, әдебиет сыншысы және публицист Мырзатай Серғалиұлының есімі өзіндік орнымен ерекшеленеді. Ол тіл мәдениетінің қыры мен сырын саралап, артына қомақты еңбектер қалдырған тіл білімі өкілдерінің бірі әрі бірегейі болатын.

Тамаша ғалым еді. Өзі зерттеп отырған саланың ат байлар қазығы мен аяқ жетер өрісіне биіктен көз сала білді, неден басталып, қайда барып тұрақтайтынын да көрегендікпен болжай алды. Ғылыми ойларын тіл мәдениетінің «Көркем әдебиет тілі», «Стилистика негіздері», «Синтаксис мәселелері» дейтін негізгі үш тұғырына қондырып, осы аядан өрбітті. Көркем әдебиет тілі – халық тілінің өзі, яғни зерттеу нысаны. Көркем әдебиет материалын зерттеу арқылы ғылым туады, сондықтан бұл алдыға қойылған айқын мақсаттың алғашқысы. Жазушы тілін зерттегенде, туған тілдің шын мәніндегі мәртебесін көрсете алатын М.Әуезов, Ғ.Мүсрепов, Ғ.Мұстафин, С.Шаймерденов, Т.Әлімқұлов, Қ.Найманбаев т.б. секілді қазақ әдебиеті классиктерінің шығармаларына тоқталды. М.Әуезов, Ғ.Мүсрепов, З.Шашкин секілді жазушылардың шығарма тілі, тіл мәдениеті туралы пікірлерін зерделеді, өйткені жазушылық тек табиғи дарынмен ғана өлшенбейді, қаламгерден асқан білімділікті де талап ететін еді. Осыған орай сыни талдаулардың тілдік ерекшеліктерін баса көрсетіп, сөз өнеріне қызығушыларға үлгі ретінде ұсынады.

Сын еңбектердің өзін оқу бар да, оны талдап, айтылмақ ойды қосымша таратып түсіндіру бар. М.Серғалиев жазушылардың тіл мәдениеті туралы еңбектеріне тоқталғанда осыны мақсат еткен секілді. Екіншіден, шығармашылық ізденіс барысында болатын жеке адамның басындағы жағдайлар да ғалымның ойында тұрған секілді. Мысалы, көркем шығарманы өмірге әкелетін адам шығарма жазғанда, түрлі толғаныстар мен ой қорытулардың күрделі сәттерін басынан кешіреді, сондықтан «күйзеліп тапқан көкіректегі көрікті ойды» қалыбын бұзбай оқырманға ұсынудың тиімді жолдары жазушыға көбірек белгілі. Тынбай жазып жүрген сөз шебері ғана сөз құраудың қыр-сырын біледі, сондықтан оның пікірі шындыққа біртабан жақын әрі әрбір деталі ескерілген, кең көлемді ойдан туады. Сыни тұрғыдан ойлай алатын жазушы өзіне де сын көзімен қарап, жазғандарын талғам сүзгісінен өткізіп отырады. Әсіресе М.Әуезов, Ғ.Мүсрепов, З.Шашкиннің шығармашылығына талдау жасағанда осы жағдайлар ескерілген деген болжам жасаймыз. Ғалым сөз зергерлерінің сыни ойларын талдап түсіндіреді де, артынан шығармаларына талдаулар жасайды. Осы орайда М.Серғалиев Ғ.Мұстафиннің тіл туралы еңбектеріндегі мынандай жолдарға назар аударады: «Оқушыны қызықтыруға жазушылар қилы-қилы тәсіл қолданады. Тәсілдерді орындай білгенге шығарманың шырайын енгізетін шарттар көп. Солардың ішінде менің таңдағаным – ой мен тіл», – деп жазушы пікіріне тоқталады. М.Серғалиев ой мен тіл арасындағы күрделі байланыстың сырларына үңілгенде жазушының тіл туралы толғаныстарына кездейсоқ тоқталып отырған жоқ. Сапалы шығарманың дүниеге келуі үшін бұл жұптың болуы міндетті шарт. Әсіресе жеті рет өлшеп пішілетін ой дәлдігі болғанда ғана көркем шығарма оқырман көкейінен шыға алмақ. Жазушы сыны мен жазушы тілін қатар қойып ұсынғанда ғалым нәзік элементтер мен терең иірімдерден тұратын қарапайым көзге байқала бермейтін, тек сезіну арқылы ғана білуге болатын сиқырлы құбылыстарды ескергенін шамалаймыз. Ілгеріде атап өткеніміздей бұл құбылысты өзгелерден гөрі жазушы терең аңғара алса керек.

М.Серғалиев өз зерттеулерінде тіл тазалығы, тіл дәлдігі, сөз таңдау мәселелеріне баса назар аударды. Бұл үшеуі тіл мәдениетінің негізгі шарттары. Тіл тазалығы – сөз арасын бөтен сөзбен былғамау. М.Әуезовтың тіл туралы еңбектеріне, соның ішінде Абай дәуіріндегі жаргондардың белең алуына, кірме сөздердің орынды-орынсыз қолданысына байланысты ойларына тоқталады. Бұл ыңғайда ғалымның зерттеулерінде Абайдың сөз өнеріне көзқарасын, тіл тазалығына қоятын талабын негізге ала отырып, оны «Жалпы халықтық тілге жақындығы, қуаты, сұлулығы және стильдік өңделуі жағынан Абайдың поэзиялық творчествосының тілі өткен ғасырдағы қазақ әдеби тілінің шыңы болып табылады», – дейтін Н.Сауранбеуың пікірімен бекіте түседі. М.Әуезовтың Абай шығармаларының тілі туралы ойларының аясында жергілікті тіл ерекшеліктері туралы жалпы қазақ тіл біліміндегі даулы мәселеге өз пікірін қоса ұсынады. Қазақ тілінде диалекті жоқ дейтін М.Әуезовтың пікірін ескере отырып, Абай тілінде ондай кемшіліктердің жоқтығына назар аударады және тілдің заңдылықтары мен өзіндік жүйесіне сәйкес келмейтін кірме элементтерден тазарту туралы ойларын қуаттайды. «Мақсатым – тіл ұстартып, өнер шашпақ» дейтін өлең жолдарындағы Абайдың ақындық ұстанымы мен М.Әуезовтың оған деген көзқарасын қатар бере отырып, туған тілдің тазалығына Абайдың талғамымен, Мұхтардың білімімен қарауды ұсынады.

Стилистика – тіл мәдениетінің негізгі саласы. Көпке танымал жазушының өзіндік стилі болады. Тілдің дамуы, жаңа сапаға көтерілуі осындай үздік үлгілерді қалыптастырушы қаламгерлердің ізашар, жолбасшы болуы арқылы жүзеге асады. Ілгеріде аталған жазушылардың тілін зерттеумен қатар М.Серғалиев стилистика бойынша монографиялық еңбек жазып, қазақ тіл біліміне қомақты олжа салды. Көркем әдебиет тілі тіл өндірісінің өзі болса, оған рух беріп, көркемдейтін де, айбарландыратын да стильдік ерекшеліктері. Осы монографиясында стилистиканың «жалпы теориялық мәселелеріне», «функционалдық стилистикаға», «тіл ярустарының стилистикасына» және «тілдің бейнелеу-мәнерлеу құралдарына» тоқталды. Стилистиканың негізгі бағыттарын жүйелей отырып, оларды өз ішінде лингвистикалық стилистика, әдебиеттану стилистикасы бойынша саралады. Стильдің түрлері бойынша зерттеулері терең ізденістердің жемісі. Өйткені ауызекі сөйлеу стилі, ғылыми стиль, публицистикалық стиль, көркем әдебиет стилі секілді өзара сабақтас салалардың әрқайсысына тән ерекшеліктерді айқындау туған тілдің табиғатын терең тану мен зерделілікті талап етеді. Стилистикалық талдауларында барлық материалдар жазушылар тілінен алынды. Қолданыстағы ерекшеліктері бойынша лексикалық, фразеологиялық, морфологиялық бірліктерді талдаулар арқылы тіл жүйесіндегі әрбір элементтің стилдік қызметін айқындап берді.

Тілдің құрылымы, сөз құрау үлгілері синтаксистік жүйесі арқылы көрінеді. Екі сөздің тіркесуінен бастап, күрделі синтаксистік тұтастыққа дейінгі аралықтағы тілдік құбылыстардың байланысу тәртібі мен өзіндік нормалары тілдің дамуымен бірге үздіксіз жетіліп отыратын құбылыс. Оны М.Серғалиевтің «Әдеби шығармалардың тілі поэтикалық лексика, поэтикалық синтаксис болғандықтан, мұндай жағдайда дәстүрлі, нормативтік грамматикадағы ережелерді қайталай беру немесе көпшілікке таныс ережелерді алға тарта беру нысанаға дөп тие бермейтіні рас», – деген сөзінен де байқаймыз. Сондықтан оның жүйесін тауып, синтаксистік қағидаларын белгілеу де өзіндік қиындық тудыратын мәселе. Синтаксис жүйесіндегі күрделі құбылыстардың түйінін жазып, қазақ тіл білімінің ілгерілеуіне өзіндік үлес қосқан ғалымның бұл саладағы еңбектерін арнайы зерттеу нысанына айналдыру, яғни қазақ ғылымтану ілімінің негізін қалыптастыру кейінгі буын өкілдерінің алдында тұрған келелі міндет болып табылады.

Тілдің құрылымы мен салалары, яғни мәдени дәрежесі қаншылықты шырқау биігіне көтерілгенмен, жазушы тілі халықтық түпнұсқалығымен көрікті. Айтылмақ ойдың оқырманына көркем сипатта, өзіндік болып жетуі үшін халықтың өзі қалыптастырған үлгіден алыстап кетпеуі тиіс. М.Серғалиев еңбектерінде ескерілген жайттардың бірі осы еді. Алайда мәселеге екі жағынан қарай білді: «..кей жазушыларымыз тілді қарапайым, түсінікті етіп жазамыз деген

ниетпен қансыз, сөлсіз қарабайыр сөздерді тоғытып жіберетін кездері бар» екенін айтып сынады да, екінші жағынан: «Қарапайым жазу – ең бірінші, алдыңғы мақсаты және парызы, бұл – жазу үшін ең қиын жол. Өйткені тіл кестесі қаншалық қарапайым болса, соншалық табиғи болуы шарт», - дейтін М.Әуезовтың пікірін ұсынды. Қарапайым мен қарабайырлықтың айырмасын аңғара білуді жазушыға қойылатын талаптың негізі ретінде қарастырады. Өзі осы қағиданы өмірлік принципіне айналдырды.

Сөз соңында мына жайттарға да тоқтала кеткенді дұрыс көрдік. Саналы ғұмырын тіл мәдениетінің гүлденуіне арнады, өзі де осы мәдениет қайнарларын бойына сіңірді. Теориялық ізденістері ғылыми еңбектерінде ғана қалып қоймай, барша адами болмысына да дарығанын айта кеткенді жөн көріп отырмыз, себебі ол ғалымдығына қоса адамгершілігі зор, әрі қарапайым, әрі биік парасат иесі болатын. Университеттің табалдырығын аттай бере шешілетін бас киіміннен бастап, алдынан жолыққан әріптестердің әрқайсысының көңілінен шығатын әзіл немесе хал, жөн сұрасуына дейін білім мен біліктілік көрініп тұратын...

Біртуар ғалымдығына қоса ол тамаша ұстаз еді. Сонау 1990 жылдың қыркүйек айынан 2011 жылдың тамызына дейінгі өмірі негізінен көз алдымызда өтті. Сол жылдарда көңілге түйгеніміз – ғылым дейтін кез келгеннің уысына түспейтін қасиетті құндылық тынымсыз ізденіспен қатар биік парасат бар жерге ғана тұрақтайды екен. Әріптес іні бола жүріп көз алдымызда қалған бейнесі мен көңілге ұялаған ұлағатты істеріне қайта бір көз жібергенде адами болмысының бейнесі ғалым, ұстаз, әдіскер деп аталатын үш ұғымның аясында топтасады екен. Ғылыми ойларын қарапайымнан күрделіге қарай дамыта отырып, оқырманына тамаш үлгіде бере білді. Көркем әдебиет тілі, стилистика, синтаксис мәселелерін тіл мәдениетінің аясына топтастырып, біртұтас жүйе ретінде ұсынды. Бұл тұрғыдан оның әдіскерлік қабілетін көреміз. Зерттеп отырған саласын оқытудың маңызы мен міндеттерін айта отырып, әдістемелік негіздерін де назардан тыс қалдырмады. Бүгінде еліміздің жоғары оқу орындарындағы тіл мәдениеті пәні бойынша М.Серғалиевтің еңбектері кеңінен пайдаланылады.

Ғылым әлеміне қадам басып, әуелгі бағытын айқындарда М.Әуезовтен дәріс тыңдап, М.Балақаев сынды ұлы ұстаздарға арқа сүйеген, кейін ғалым М.Серғалиев болып қалыптасып, өзіне ғана тән дара ғұмыр кешті. Артында қазақ тіл біліміне қосқан қомақты үлесі, ғылыми мектебі, шәкірттері қалды. Осы үштіктің Серғалиевтану ісіне негізі болатыны анық. Ұстаз туралы естеліктер көз алымызға келгенде біз ғылым мен өмірде екі түрлі емес, қарапайым әрі терең бір ғана Серғалиевті көреміз. Өмірі өнегеге толы еді. Шәкірт болып қасына ерген жылдар ішінде сол өнегелі өмірінен алған тағылымымыз мол болды.

Әдебиеттер тізімі

1. Серғалиев М. Стилистика негіздері: Оқулық. –Астана: Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, 2006. –273б.
2. Серғалиев М.С. Тілім менің – тінім менің. Мақалалар. Таңдамалылар. – Астана: Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, 2013. 76-171 бб.
3. М.Балақаев., М.Серғалиев. Қазақ тілінің мәдениеті. Оқулық. – Алматы: «Зият Пресс», 2006 ж. – 140 б.
4. Серғалиев М. Мұхтар Әуезов және көркем шығарма тілі. Алматы, 1998. – 106 б.
5. Серғалиев М.Көркем әдебиет тілі. Астана, 2006. – 369 бет.